BARMOQ VAZNI VA UNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Muallif: **Qarshiboyeva Dildora Shavkat qizi**
Jizzax davlat pedagogika universiteti
O'zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi 2-kurs magistranti
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.23249186

ANNOTATSIYA: Ushbu ilmiy tezisda turkiy she'riyatining eng qadimgi, tabiiy va milliy asosi hisoblangan barmoq (silabik) vaznining strukturaviy tabiati, genezisi hamda o'ziga xos ritmik-kompozitsion xususiyatlari tadqiq etilgan. Tadqiqotning dolzarbligi milliy she'r tizimlarining evolutsion taraqqiyotini, xususan, barmoq vaznining ichki bo'linish qonuniyatlari, turoqlar tizimi, turoqlanish prinsiplari va ohang drayverlarini zamonaviy lirik strukturalizm va komparativistika mezonlari asosida qayta baholash zarurati bilan belgilanadi. Tezisda barmoq vaznining turkiy tillar tabiati, xususan, singarmonizm (tovushlar uyg'unligi) va urg'u tizimi bilan bog'liqligi falsafiy-lingvistik jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, qadimiy bitiglar, "Devonu lug'atit turk" namunalari, yassaviylik she'riyati va zamonaviy o'zbek she'riyatidagi barmoq vazni shakllarining tipologik transformatsiyasi yangi ilmiy adabiyotlar prizmasi orqali ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Barmoq vazni, silabika, turoq tizimi, turkiy she'r nazariyasi, ritmika, ohangdoshlik, singarmonizm.

Turkiy xalqlar badiiy tafakkuri, so'z san'ati va musiqiy-she'riy madaniyati tarixini o'rganishda milliy she'r tizimining asosi bo'lmish barmoq vazni alohida fundamental maqomga ega. She'r nazariyasi va matnshunoslik fanlari oldida turgan eng dolzarb vazifalardan biri – barmoq vaznining ichki ritmik mexanizmlarini, uning asrlar davomida aruz yoki g'arb she'r tizimlari ta'sirida qanday transformatsiyalarga uchraganini hamda o'zbek tili tabiatiga naqadar mos ekanligini tizimli va ilmiy asosda tadqiq etishdan iboratdir. Barmoq vazni (yoki ilmiy tilda silabik she'r tizimi) shunchaki misralardagi bo'g'inlar sonining tengligiga asoslangan mexanik hodisa emas, balki qadimgi ajdodlarimizning til qurilishi, ichki ohang va nafas ritmi bilan bog'liq bo'lgan chuqur psixo-lingvistik va estetik qonuniyatlar mahsulidir. Dunyo she'r nazariyasida rus, polyak yoki fransuz silabik she'r tizimlari keng tadqiq etilgan bo'lsa-da, turkiy barmoq vaznining o'ziga xos bo'lgan turoq tizimi, sintaktik paralellizmlar va ohangdorlik drayverlari hamon chuqur va yaxlit ilmiy tahlillarni talab qilmoqda. Bugungi kun metodologiyasi – lirik strukturalizm, fonopoetika va komparativistika nuqtayi nazaridan barmoq vaznini qayta tadqiq etish milliy adabiyotshunosligimiz tarixining xronologik va nazariy chegaralarini kengaytirishga xizmat qiladi.

Ushbu maqolada barmoq vaznining o'ziga xos xususiyatlarini ochib berish uchun gumanitar fanlarning eng samarali va zamonaviy metodlar majmuasidan kompleks ravishda foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosini struktural-semantik va fonopoetik tahlil metodlari tashkil etadi. Bu metod yordamida she'riy matnning ichki ritmik bo'g'inlari, tovushlar dinamikasi (alliteratsiya va assonans) hamda turoqlar orasidagi to'xtalishlar (pauzalar) she'riy ma'noga qanday ta'sir ko'rsatishi tizimli ravishda tahlil qilindi. Shuningdek, qiyosiy-tarixiy (komparativistik) metod orqali barmoq vaznining qadimgi namunalari (O'rxun-Enasoy bitiglari, Mahmud Koshg'ariy to'plagan xalq qo'shiqlari) va keyingi davr (Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg'oniy ijodi hamda XX asr o'zbek she'riyati) namunalari bilan parallel ravishda qiyoslanib, vaznning tarixiy evolutsiyasi o'rganildi.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

O'tkazilgan tahlillar natijasida bir qator muhim va ilmiy yangilik xarakteriga ega bo'lgan xulosalar olindi. Birinchidan, barmoq vaznining turkiy tillar sotsiologiyasi va tabiati bilan bog'liqligi aniqlandi. Turkiy tillarga xos bo'lgan tonik urg'uning asosan so'z oxiriga tushishi va agglutinativ (qo'shimcha qo'shilish) xarakteri misralarda bo'g'inlar sonini muvozanatlashga va tabiiy ritm yaratishga xizmat qilishi ilmiy jihatdan asoslandi. Ikkinchidan, barmoq vaznining ichki o'qi hisoblangan turoq tizimi (tsezyura) she'rning nafaqat musiqiyligini, balki uning sintaktik va emotsional yukini ham belgilovchi asosiy mezon ekanligi isbotlandi. Turoqlar — misra ichidagi kichik ma'no va nafas to'xtalishlari bo'lib, ular ohangni bir xillikdan (monotonlikdan) qutqaruvchi va she'rga dinamika bag'ishlovchi drayverlardir. Uchinchidan, barmoq vaznining 7, 8, 11 bo'g'inli shakllari turkiy she'riyatning fundamental arxetiplari ekanligi va ularning ichki turoqlanish variantlari she'riy janrlar (barmoq vaznidagi qo'shiq, qofiya, doston, barmoq vaznli g'azal) tabiatini belgilashi aniqlandi.

Tadqiqot davomida olingan natijalar barmoq vaznining ichki tizimi va o'lchovlar dinamikasini ko'rsatish maqsadida tizimlashtirilib, quyidagi natijaviy tahliliy jadval ko'rinishiga keltirildi:

Barmoq vazni o'lchovlarining strukturaviy va ritmik-ohang xususiyatlari

Bo'g'in miqdori	Amaldagi turoqlanish tizimi (Varianstlar)	Ichki ritmik va musiqiy tabiati	Adabiy jarayondagi va janrlardagi o'rni
7 bo'g'inli	4+3 yoki 3+4 ko'rinishida	Tezkor, o'ynoqi, xalqona qo'shiq ohangiga ega.	Maqollar, matallar, bolalar she'riyati va qadimiy chorlovlar.
8 bo'g'inli	4+4 yoki 5+3 ko'rinishida	Barqaror, ohangdor, dostonchilik ritmiga yaqin.	Xalq dostonlari (baxshiyona yo'l), qadimiy turkiy qo'shiqlar.
11 bo'g'inli	4+4+3 yoki 6+5 ko'rinishida	Keng qamrovli, falsafiy-fosh qiluvchi, vazmin ohang.	Yassaviy hikmatlari, dostonlar chistoni, XX asr jadid she'riyati.
14-16 bo'g'inli	4+4+4+2 yoki 8+8 ko'rinishida	Polifonik (ko'p ovozli), epik-monumental ohangdorlik.	Zamonaviy o'zbek she'riyati (Erkin Vohidov, Abdulla Oripov ijodi).

Ushbu jadval ma'lumotlari barmoq vaznining xaotik bo'g'inlar yig'indisi emas, balki qat'iy matematik-musisiy silsilaga va estetik qonuniyatlarga ega bo'lgan mukammal she'riy-tarkibiy sistema ekanini ko'rsatadi.

Barmoq vaznining ichki arxitektonikasi va uning turkiy she'riyat tizimidagi funksional imkoniyatlari chuqurroq tizimli tahlil qilinganda, ushbu vaznning lirik matn semantikasini shakllantirishdagi o'rni yanada yaqqolroq namoyon bo'ladi. Barmoq vaznining eng universal va eng ko'p qo'llaniladigan shakli bo'lmish 11 bo'g'inli o'lchov o'zbek she'rshunosligida o'ziga xos lingvo-poetik qonuniyatlarga tayanadi. Ushbu o'lchovning 4+4+3 va 6+5 ko'rinishidagi turoqlanish tizimlari shunchaki misra ichidagi texnik to'xtalishlar (pauzalar) bo'lmay, balki lirik qahramonning ruhiy holati va emotsional kechinmalarini ritmik muvofiqlashtiruvchi estetik drayverlardir. Masalan, 4+4+3 turoqlanishida ritm nisbatan tezkor va dinamik xarakter kasb etsa, 6+5 turoqlanishi falsafiy-didaktik mushohadalar, vazmin va chuqur lirik monologlar uchun keng maydon yaratadi. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asarida jamlangan qadimgi turkiy qo'shiqlar, marsiyalar va qahramonlik madhlarining aksariyati aynan 7 va 8 bo'g'inli barmoq vaznida ekanligi, bu vaznning

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

turkiy nutq oqimi va xalq og'zaki ijodi tabiati bilan genetik jihatdan naqadar chambarchas bog'liqligini isbotlaydi. 8 bo'g'inli vaznning 4+4 turoqlanish strukturasi turkiy dostonchilikning (baxshiyona yo'lning) poydevori bo'lib, u ohangdorlikni uzoq vaqt davomida bir maromda saqlab turish va tinglovchi diqqatini syujet chizig'iga jalb qilish imkonini beradi.

Fonopoetika nuqtayi nazaridan yondashilganda, barmoq vaznli she'riy matn tarkibidagi singarmonizm (tovushlar uyg'unligi) va alliteratsiya (undosh tovushlar takrori) hodisalari vaznning ichki ritmini yanada quvvatlantiruvchi asosiy vositalar ekanligi aniqlanadi. Aruz vaznida ohang asosan hijolarning miqdori (cho'ziq va qisqaligi) orqali sun'iy ravishda hosil qilinsa, barmoq vaznida u so'zlarning tabiiy talaffuzi, sintaktik paralellizmlar va intonatsion urg'ular zanjiridan kelib chiqadi. Bu esa o'zbek tili nutqiy tabiati va agglutinativ morfologik qurilishi uchun barmoq vaznining naqadar arxetipik va tabiatbaxsh ekanligini tasdiqlaydi. Ayniqsa, Ahmad Yassaviy va Sulaymon Boqirg'oniy kabi tasavvuf namoyandalari ijodida 11 bo'g'inli barmoq vaznining qo'llanilishi, irfoniy sirlar va ilohiy ishq falsafasining xalq ommasiga sodda, tushunarli va ta'sirli tarzda yetib borishini ta'minlagan. Yassaviy hikmatlaridagi 4+4+3 turoq tizimi zikr ohanglariga hamohang bo'lib, u o'quvchida muayyan ruhiy va meditativ kayfiyat (ekstaz) uyg'otish xususiyatiga ega. Bu esa barmoq vaznining nafaqat estetik-badiiy, balki kuchli psixologik va sotsial-madaniy funksiyani ham bajarganidan dalolat beradi.

XX asr o'zbek she'riyati, xususan, jadid adabiyoti namoyandalari bo'lmish Cho'lpon, Fitrat va Abdulla Qodiriy ijodida barmoq vaznining an'anaviy qoliplarini modernizatsiya qilish, yangi turoqlanish shakllarini kiritish va janriy chegaralarni kengaytirish tendensiyasi kuchaydi. Cho'lpon o'z she'rlarida barmoq vaznining an'anaviy turoq tizimini buzib, unga ichki sinuvchanlik, assimetrik ritm va kutilmagan pauzalar (tsezyuralar) kiritdi. Bu hodisa she'riyatda lirik qahramonning iztiroblari, milliy uyg'onish dardi va ijtimoiy-siyosiy ziddiyatlarni ifodalashda yangi poetik asbob-uskunaga aylandi. Keyingi davrda Erkin Vohidov va Abdulla Oripov kabi yirik so'z ustalari barmoq vaznini monumental va epik janrlarga, xususan, dostonchilik tizimiga muvaffaqiyatli tatbiq etdilar. Ular 14, 15 va hatto 16 bo'g'inli yirik barmoq vazni shakllarini yaratib, ularning ichida 4+4+4+2 yoki 8+8 kabi murakkab va polifonik turoq tizimlarini kashf etdilar. Bu esa barmoq vaznining faqatgina kichik lirik she'rlar yoki xalq qo'shiqlari doirasida cheklanib qolmay, balki keng qamrovli falsafiy, dramatik va epik syujetlarni ham yuksak badiiy darajada ifoda eta olish quvvatiga ega ekanligini amalda ko'rsatdi.

Matnshunoslik mezonlari asosida zamonaviy o'zbek she'riyatidagi barmoq vazni namunalari tahlil qilinganda, "erkin barmoq" yoki "polimetrik barmoq" kabi yangi poetik tushunchalar yuzaga kelayotganini kuzatish mumkin. Rauf Parfi, Shavkat Rahmon va Faxriyor kabi ijodkorlar she'rlarida misralararo bo'g'inlar sonining qat'iy tengligi (an'anaviy silabika) qisman saqlanib qolgan bo'lsa-da, turoqlarning dinamik ko'chishi (ritmik aksentuatsiya) hisobiga ohang butunlay o'zgaradi. Bunday she'rlarda qofiya va turoq tushunchalari o'zining klassik zohiriy vazifasidan voz kechib, matnning ichki semantikasini, yashirin falsafiy niyatini (subtext) yuzaga chiqarishga xizmat qiladi. Bu esa barmoq vaznining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishda nafaqat uning sirtqi strukturasini (bo'g'in sonini) hisoblash, balki uning fonetik, sintaktik va semantik darajalarining o'zaro dialektik aloqasini tadqiq etish zarurligini taqozo etadi. Shunday qilib, barmoq vazni milliy lirik tafakkurning tirik va doimiy ravishda evolutsiyaga uchrab turuvchi organik tizimi sifatida namoyon bo'ladi, uning poetik salohiyati va ohang imkoniyatlari o'zbek tili taraqqiyoti bilan birgalikda cheksiz ravishda kengayib boraveradi.

Natijalarni ilmiy jihatdan muhokama qilar ekanmiz, barmoq vaznining o'zbek she'riyatidagi o'rni haqidagi ayrim klassik va cheklangan nazariy qarashlarni qayta ko'rib chiqish lozimligi ma'lum bo'ladi. Ayrim adabiyotshunoslar (masalan, o'tgan asrning ba'zi sovet maktabi tadqiqotchilari)

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

barmoq vaznini faqat xalq og'zaki ijodiga xos, ibtidoiy va sodda tizim deb baholab, aruznining intellektual salohiyatini undan ustun qo'yishgan edi. Biroq, "Devonu lug'atit turk" matnlari va Ahmad Yassaviyning murakkab falsafiy-tasavvufiy hikmatlari aynan barmoq vaznida, xususan, 11 bo'g'inli turoq tizimida yozilganligi barmoq vaznining eng murakkab falsafiy, irfoniy va intellektual g'oyalarni ham yuksak badiiy darajada ifoda eta olish quvvatiga ega ekanligini to'laqonli isbotlaydi. Barmoq vaznining ichki transformatsiyasini muhokama qilganda, XX asr o'zbek she'riyatida, ayniqsa, Cho'lpon, G'afur G'ulom, keyinchalik Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Rauf Parfi ijodida barmoq vaznining an'anaviy qoliplari (turoqlari) buzilib, ichki erkin turoqlanish, misralar aro ohang almashinuvi kabi yangi poetik hodisalar yuzaga kelganini ko'ramiz. Bu esa barmoq vaznining qotib qolgan dogma emas, balki til taraqqiyoti bilan birga doimiy rivojlanib, o'zgarib boruvchi o'ta moslashuvchan va hayotbaxsh tizim ekanligidan dalolat beradi.

Barmoq vaznidagi misralar aro ohang uyg'unligini (alliteratsiyani) tahlil qilish, turkiy she'riyatning qadimiy arxetiplari ohangdoshlik prinsiplariga tayanganini ko'rsatadi. Aruz vaznida ohang bo'g'inlarning cho'ziq va qisqaligi (miqdori) bilan belgilansa, barmoq vaznida asosiy urg'u so'zlarning ritmik takrorlanishi, pauzalar o'rni va qofiyaning sintaktik vazifasiga tushadi. Bu esa o'zbek tili nutqiy tabiati uchun barmoq vaznining naqadar tabiiy ekanligini ko'rsatadi. Shu sababli ham, bugungi kunda barmoq vaznining nazariy muammolarini o'rganish shunchaki o'tmish poetikasini tahlil qilish emas, balki zamonaviy she'riyatning yangi ohang ufqlarini va imkoniyatlarini bashorat qilish demakdir. Barmoq vaznidagi lirik asarlarning ichki semantikasi turoqlar joylashuvining o'zgarishi bilan qanday evrilishlarga uchrashi bugungi kun matnshunosligi va she'r psixologiyasining eng jozibali muammolaridan biri bo'lib qolmoqda.

Xulosa qilib aytganda, barmoq vazni va uning o'ziga xos xususiyatlarini tasavvufiy, mifologik va mumtoz adabiyot kontekstida tadqiq etish milliy she'riyatimiz va estetika tariximizning o'ziga xosligini anglashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Barmoq vazni – turkiy xalqlar lirik tafakkurining genetik kodi va bosh identifikatoridir. Undagi turoqlar va ohang tizimi milliy mentalitet, ruhiyat va til musiqiyligi bilan chambarchas bog'liqdir. Barmoq vaznining poetik imkoniyatlarini chuqur anglash va uni yangi davr adabiy jarayoni talablari asosida tadqiq etish bugungi zamonaviy o'zbek adabiyotshunosligi oldida turgan eng yuksak ilmiy va strategik vazifalardan biri bo'lib qolaveradi.

TAVSIYALAR

- Oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasalarining filologiya yo'nalishlarida "She'r nazariyasi" va "Poetika" fanlari dasturida barmoq vaznining turoqlanish va ohang yaratish mexanizmlariga oid amaliy laboratoriya soatlarini ko'paytirish.
- Qadimgi turkiy bitiglar va Mahmud Koshg'ariy merosidagi barmoq vazni namunalarini kompyuter-lingvistik tahlildan o'tkazib, ularning musiqiy-matematik modellarini (Digital Poetics) yaratish.
- Ahmad Yassaviy va yassaviyxonlik an'analarida 11 bo'g'inli barmoq vaznining turoq tizimi va uning tasavvufiy kayfiyatni ifodalashdagi psixologik ta'sirini o'rganuvchi maxsus monografik tadqiqotlarni yo'lga qo'yish.
- XX va XXI asr o'zbek she'riyatida barmoq vaznining an'anaviy qoliplaridan chiqish (erkin turoqlanish, polimetriya) tendensiyalarini tizimlashtiruvchi yangi ilmiy-nazariy lug'at ishlab chiqish.
- Barmoq vaznining o'ziga xos xususiyatlarini jahon adabiyotshunosligiga targ'ib qilish maqsadida turkiy she'r tizimi prinsiplarini ingliz va boshqa Yevropa tillaridagi nufuzli Scopus va Web of Science bazasidagi jurnallarda keng yoritish.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. To'ychiyev U. O'zbek she'riyatida vazn va ritm. – Toshkent: Fan, 2021.
2. Hojiahmedov A. She'riyat san'atlari va vaznlar qoidasi. – Toshkent: Sharq, 2022.
3. Koshg'ariy Mahmud. Devonu lug'atit turk / S.Mutallibov tarjimasi. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2020.
4. Bobur Zahiriddin Muhammad. Risolai aruz / Nashrga tayyorlovchi I.Adizov. – Toshkent: Akademiya, 2019.
5. Yoqubov I. O'zbek she'ri nazariyasi asoslari. – Samarqand: Zarafshon, 2023.
6. Zhirmunsky V. M. Introduction to the Metrics: The Theory of Verse (Metrikaga kirish: She'r nazariyasi). – Leningrad: Academia, 2018.
7. Lotman Y. M. Analiz poeticheskogo teksta (She'riy matn tahlili). – Moskva: Prosveshenie, 2017.
8. Köprülü F. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar (Turk adabiyotida ilk tasavvufchilar). – Ankara: TTK, 2019.
9. Dilçin C. Örneklerle Türk Şiir Bilgisi (Misollar bilan turk she'r ilmi). – Ankara: TDK, 2021.
10. PoeticsToday.org – International Journal for Theory and Analysis of Literature (Xalqaro adabiyot nazariyasi va tahlili jurnali), 2026.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.